

Анна ШТЕФАН

завідувач сектору авторського права
відділу авторського права і суміжних прав
Науково-дослідного інституту
інтелектуальної власності НАПрН України,
кандидат юридичних наук
anna_shtefan@ukr.net

УДК 347.9

ПРИНЦИПИ ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У судовому доказуванні тою чи іншою мірою діють усі без винятку принципи цивільного процесуального права. Судове доказування безпосередньо пов'язане із принципами змагальності та встановлення судової істини у справі. Водночас воно має власні, притаманні лише йому специфічні правила. У сучасній процесуальній доктрині їх дедалі частіше називають принципами доказового права.

Науковий інтерес до доказового права виник у 70-ті роки минулого століття в галузі кримінального процесуального права і поступово поширився на доктрину цивільного процесуального права. За останнє десятиліття значна кількість праць українських процесуалістів та учених із країн ближнього зарубіжжя присвячена різним аспектам доказового права. Проте було б перебільшенням стверджувати, що на сьогодні воно характеризується однозначністю у підходах до розуміння його правової природи. Наукова спільнота не має однотайної думки щодо визначення складу принципів доказового права, зроблено спроби розмежування їх з принципами доказування. Оскільки розгляд цих проблем має велике теоретичне значення, вбачаємо доцільним долучитися до наукових дискусій з метою пошуку відповідей на окреслені питання.

Доказування, доказове право, принципи доказування – поширені теми наукових пошуків українських дослідників, зокрема, В.Д. Андрійця, С.Я. Фурси, Т.В. Цюри.

При підготовці цієї статті враховано також висновки, викладені в наукових працях білоруських (Т.С. Таранової) та російських науковців (О.О. Нахової, Г.Л. Осокіної, І.В. Решетнікової, М.А. Фокіної).

Метою дослідження є визначення правової природи доказового права та з'ясування складу принципів доказування.

Процесуальне право не може існувати без доказування, тому інтерес наукового товариства до доказування цілком зрозумілий. У сучасній процесуальній доктрині триває наукова полеміка з питання віднесення доказового права до інституту цивільного процесуального права, правового комплексного інституту, міжгалузевого інституту чи підгалузі цивільного процесуального права.

На думку І.В. Решетнікової, доказове право є специфічним правовим утворенням, комплексним правовим інститутом. Загальні норми доказового права є інститутом загальної частини цивільного процесуального права. Спеціальні норми містяться в інститутах особливої частини цивільного процесуального права і в матеріальному праві. Оскільки докази не характеризуються однорідністю фактичного змісту (бо не охоплюють якоюсь однією галуззю права) та законодавчою відокремленістю у вигляді глав, розділів тощо (положення про докази містяться у багатьох процесуальних інститутах і нормах матеріального права), можна говорити лише про таку комплексність, під

якою розуміється неможливість вирішення справи без реалізації в процесі доказування загальних і спеціальних норм сукупно [1, 20]. Доказове право як комплексний інститут розглядає і О.О. Нахова, зауважуючи, що сукупність норм цього інституту утворюють процесуальні норми загального і спеціального характеру, а також спеціальні норми матеріального права, які конкретизують доказування в окремих категоріях справ [2, 36].

З огляду на те, що доказова діяльність регулюється нормами і процесуального, і матеріального права, це дало підстави вважати, що доказове право належить до інститутів, що не можуть бути віднесені до однієї визначальної галузі права, і є міжгалузевим інститутом [3, 18]. Т.С. Таранова називає доказове право теоретичним знанням про принципи, цілі, функції доказування, тягар доказування, суб'єктів, предмет, межі й етапи доказування, класифікацію та окремі види доказів, а також норми права, які охоплюють міжгалузевий інститут доказів і доказування [4, 180].

Разом з тим В.Д. Андрійцьо критично сприймає ставлення до доказового права як до інституту, зазначаючи, що до його структури входять чимало окремих правових інститутів (інститут оцінки доказів, інститут речових доказів тощо), а відтак, у межах цивільного процесуального права можна говорити про існування підгалузі доказового права як об'єднання правових інститутів, які регламентують процес доказування [5, 191–192].

Дійсно, доказове право – це складне явище. Неможливо погодитися з точкою зору, що ним є система норм цивільного процесуального права [6, 6], оскільки доказування не можна здійснити без визначення його предмета і розподілу тягара доказування тих чи інших фактів між сторонами у справі, а ці аспекти регулюються здебільшого нормами матеріального права. Проте, чи відповідає сутності доказового права така категорія, як правовий інститут?

Правовий інститут – це уособлений комплекс правових приписів, який за допомогою специфічних прийомів та способів регулює однорідний вид чи сторону суспільних відносин [7, 15]. Інститут права – перший рі-

вень поєднання правових норм, що регулює певний вид (окрему ділянку, фрагменти, сторону) однорідних суспільних відносин, є складовою однієї або кількох галузей права та логічно замкнутою, виокремленою сукупністю норм, функціонує автономно, відносно самостійно в межах галузі права, тобто регулює суспільні відносини незалежно від інших інститутів права [8, 250]. На відміну від галузі права, правовий інститут охоплює не всю сукупність якісно однорідних суспільних відносин, а їх однорідні окремі видові особливості або здійснює особливе завдання, функції в усьому регулюванні [9, 403].

Навіть при побіжному аналізі поняття «правовий інститут» з'ясовується, що цей термін суперечить природі доказового права. По-перше, доказове право не характеризується відокремленістю невеликої групи правових норм. Окрім Глави 5 Розділу 1 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК України), яка справді є відокремленою та уособленою, положення, що стосуються доказів і доказування, містяться в інших нормах ЦПК України. Значна частина цих норм одночасно регулює не тільки доказування, а й процесуальний порядок вчинення певних дій, певного провадження. Наприклад, у ч. 2 ст. 119 ЦПК України визначено вимоги до позовної заяви, серед яких передбачено зазначення доказів, що підтверджують кожну обставину, наявність підстав для звільнення від доказування. У ч. 6 ст. 130 ЦПК України встановлено перелік дій, які повинен здійснити суд у попередньому судовому засіданні, в тому числі вирішити питання про: витребування доказів та виклик свідків; проведення експертизи; судові доручення щодо збирання доказів та стосовно огляду письмових і речових доказів. Ці норми доказового права неможливо виділити як окремі, хоча вони мають зв'язок із ним.

По-друге, дійсно, в конструкції доказового права можна виокремити деякі інститути: інститут письмових доказів, інститут судової експертизи, і це не відповідає рівню поєднання правових норм у межах інституту права. Правовий інститут – це проста конструкція. Він не може об'єднувати інші інститути, як це має місце в доказовому

праві. Відтак, висновки щодо віднесення доказового права до правового інституту є помилковими.

Об'єднання інститутів права характерне для підгалузі права, що становить сукупність правових інститутів. Як цілісне утворення підгалузі права регулює специфічне коло відносин у межах відповідної галузі права, яка характеризується правовою уособленістю [8, 250]. Ознака об'єднання інститутів властива доказовому праву, проте його юридична конструкція не обмежується однією галуззю права. Доказування регулюється не лише нормами цивільного процесуального права. Норми матеріального права безпосередньо впливають на доказову діяльність, визначають предмет і межі доказування для кожної сторони у справі. Якщо норми процесуального права координують процедуру доказування, то норми матеріального права визначають зміст доказової діяльності. Органічне поєднання у доказуванні галузей матеріального права і процесуального права свідчить про те, що не можна відносити доказове право до підгалузі цивільного процесуального права.

Отже, доказове право не відповідає критеріям правового інституту та не може бути визнане підгалуззю цивільного процесуального права. Це правовий феномен, комплексне системне утворення, юридична конструкція якого містить норми процесуального права та матеріального права, що охоплюють доказову діяльність.

Незважаючи на відсутність будь-якої кодифікації, доказове право має уніфіковані норми, що утворюють певні принципи, які сукупно становлять базис для вирішення будь-якого ситуаційного питання щодо доказів у рамках однієї логічної системи [10, 53].

М.А. Фокіна обґрунтовує потребу у виділенні принципів доказового права, зазначаючи, що вони деталізують і доповнюють галузеві принципи та є активними центрами, які спрямовують діяльність суб'єктів доказування на встановлення фактичних обставин справи [11, 243]. На думку Г.Л. Осокіної, принципи доказового права як його першооснова, основні начала дають можливість пізнати і розкрити істотні ознаки, властивості доказового права і доказів [12, 80].

У цивільному процесі, як і в інших процесуальних галузях, принципи доказового права конкретизують, розвивають та забезпечують реалізацію принципів усієї галузі. Зокрема, принцип змагальності розкривається у праві осіб, які беруть участь у справі, активно діяти у доказовій діяльності та розподілі тягара доказування між ними, принцип встановлення судової істини – через принцип належності доказів, принцип законності втілюється в цивільному судочинстві з огляду на принцип допустимості засобів доказування. У принципах доказового права закріплено імперативні вимоги, які висуваються до доказів і доказування, визначають зміст та межі доказової діяльності. Принципи доказового права мають регулятивний характер, оскільки здійснюють вплив на суб'єктів доказування і є обов'язковими до виконання.

У наукових дослідженнях пропонується розмежовувати принципи доказового права, які стосуються системи процесуального права, і принципи доказування, які стосуються діяльності суб'єктів цивільного судочинства в процесі доказування [11, 253]. Таке розмежування навряд чи має теоретичне і практичне значення, адже принципи доказового права реалізуються у процесуальній діяльності із встановлення обставин, які мають значення для справи. Тому вони одночасно є і принципами доказового права, і принципами доказування, тими нормативно визначеними правилами, які впорядковують і систематизують діяльність суб'єктів доказування.

Науковці, які досліджують принципи доказування, по-різному вирішують питання про їх склад. Зокрема, О.О. Нахова виділяє:

1) принцип розкриття доказів сторонами, який полягає в тому, що при підготовці справи до судового розгляду позивач чи його представник передає відповідачу копії доказів, які підтверджують фактичну підставу позову;

2) принцип безпосереднього дослідження доказів судом: суд при розгляді справи зобов'язаний дослідити докази у справі, заслухати пояснення сторін і третіх осіб, показання свідків, висновки експертів, консультації і пояснення спеціалістів, ознайомитись з письмовими доказами, оглянути

речові докази, прослухати аудіозаписи, переглянути відеозаписи;

3) принцип недопустимості доказів, отриманих із порушенням закону, – докази, отримані з порушенням закону, не мають юридичної сили і не можуть бути покладені в основу судового рішення;

4) принцип процесуального керівництва суду доказовою діяльністю осіб, які беруть участь у справі, – суд створює умови для всебічного і повного дослідження доказів, встановлення фактичних обставин справи; визначає юридично значимі обставини; розподіляє обов'язок з доказування; виносить обставини на обговорення, якщо сторони на них не посилаються; пропонує сторонам подати додаткові докази; сприяє у збиранні та витребуванні доказів [13, 135–136].

Як зазначає Т.С. Таранова, доказування має загальні та специфічні принципи. Загальними принципами доказування є принцип об'єктивної істини, змагальність і диспозитивність. До специфічних принципів науковець відносить:

1) принцип обов'язковості доказування, який означає, що всі факти, які входять до предмета доказування і покладені судом в основу судового рішення, підлягають доказуванню;

2) принцип моральності, що спрямований на недопущення зловживань у процесі доказування та збереження ставлення з повагою до кожного його учасника;

3) принцип своєчасності доказових дій, який побудований на засадах цивільного судочинства і детермінується такими критеріями: а) межами встановлених строків розгляду цивільних справ; б) оперативністю дій суду щодо збереження і отримання доказів; в) необхідністю для суду визначити значимість доказів для проведення заключної частини судового розгляду;

4) принцип прямого і опосередкованого сприйняття доказової інформації, який полягає в тому, що: а) суд у судовому засіданні має можливість отримання необхідної інформації і уточнення обставин справи з безпосереднього спілкування з учасниками цивільного судочинства; б) забезпечує рівні можливості особам, юридично заінтересованим в результатах розгляду справи, для безпосередньої участі в дослідженні

доказів; в) суд зобов'язаний безпосередньо здійснити оцінку отриманих доказів при ухваленні судового рішення незалежно від того, що оцінка уже зроблена сторонами, прокурором, іншими юридично заінтересованими особами; г) неможливість прямого сприйняття доказової інформації може бути компенсована опосередкованим сприйняттям документів, у яких закріплені докази;

5) принцип оцінки доказів [14, 140–147].

С.Я. Фурса та Т.В. Цюра також вказують на існування загальних і спеціальних принципів доказування і вважають, що спеціальними принципами повинні стати:

1) спрямування доказової діяльності на вирішення спірних або недоведених обставин;

2) не втручання суду в процес доказування доти, доки сторони не попросять суд про це або законом не буде встановлена однозначна вимога щодо необхідності проведення певних дій для з'ясування юридичних обставин;

3) відсутність основних і другорядних обставин і зв'язок кожної обставини, яка розглядається судом, зі змістом позовних вимог;

4) принцип особистісного визначення юридичних обставин, якими сторона обґрунтовує зміст своїх вимог або заперечень проти позову; говорячи про необхідність сторони довести юридичну обставину, можна і потрібно встановлювати обов'язок іншої сторони відреагувати на зазначену юридичну обставину, оскільки за відсутності такої реакції вона вважатиметься встановленою;

5) обов'язок позивача довести існування юридичної обставини, на яку він посилається на обґрунтування своїх вимог, право та одночасно обов'язок відповідача висловити своє ставлення до розглядуваної юридичної обставини;

6) надання всіх доказів на підтвердження конкретних юридичних обставин одночасно з позовною заявою;

7) відсутність наперед встановленої юридичної сили доказів [15, 79–81].

Зазначені вище думки науковців варті уваги і мають певну раціональність. Водночас не можна цілком погодитися з усіма запропонованими принципами доказування.

Так, принцип розкриття доказів у вітчизняній правовій системі не діятиме доти, доки майбутній позивач не матиме можливості без звернення до суду витребувати відсутні у нього докази у відповідача, інших фізичних та юридичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Подання сторонами доказів до початку розгляду справи по суті – це не розкриття доказів.

Встановлення судової істини є не принципом доказування, а його метою. Уся доказова діяльність спрямована на встановлення судової істини, яка є результатом доказування. Запропонований принцип недопустимості доказів, отриманих із порушенням закону, похідний від принципу допустимості засобів доказування та впливає з нього.

Надання всіх доказів на підтвердження конкретних юридичних обставин одночасно з позовною заявою не може бути принципом доказування, оскільки, по-перше, з позовною заявою подаються лише докази позивача, відповідач подає їх після відкриття провадження у справі; по-друге, позивач може не мати тих чи інших доказів і заявити клопотання про їх витребування. Окрім того, у справах наказного та окремого провадження подається заява, в апеляційному провадженні – скарга, тому принцип подання доказів одночасно з позовною заявою не є універсальним для усього цивільного судочинства.

Принцип, згідно з яким сторона зобов'язана реагувати на доказову діяльність іншої сторони, певною мірою суперечить засадам змагальності: сторона не зобов'язана активно діяти в доказовому процесі, доказування є правом, у процесі реалізації якого сторона може відстояти свої інтереси і захистити своє порушене право в суді. Проте сторона може і не проявляти ініціативу у здійсненні доказової діяльності, а закон не може зобов'язати таку сторону подавати

докази і брати участь в доказуванні. У справах наказного провадження дія принципу, згідно з яким сторона зобов'язана реагувати на доказову діяльність іншої сторони, взагалі неможлива.

Принципи доказування повинні бути універсальними і однаковими для всього цивільного судочинства, мати єдиний механізм реалізації в кожному виді провадження, в якому здійснюється доказова діяльність. Вони повинні мати нормативне закріплення, регулятивно впливати на поведінку суб'єктів доказування, бути обов'язковими для застосування і непорушними – недотримання принципів доказування повинно тягти за собою негативні наслідки для суб'єктів доказування. Такими принципами у цивільному судочинстві є: належність доказів; допустимість доказів; обов'язковість доказування; вільна оцінка доказів.

Таким чином, доказове право необхідно розглядати не у вузькогалузевому аспекті, не як окремих елемент процесуальної галузі, а як складне утворення. Доказове право – не міжгалузевий інститут чи підгалузь права, а правовий феномен, комплексне системне утворення, юридична конструкція якого містить норми процесуального права та матеріального права, що охоплюють доказову діяльність.

Принципи доказового права і принципи доказування – це нормативно визначені правила, які регулюють, впорядковують, систематизують діяльність суб'єктів доказування. Вони збігаються за своїм змістом, тому їх розмежування не має теоретичного і практичного значення.

Універсальними і спільними для всього цивільного судочинства принципами доказування, що однаково реалізуються в кожному виді провадження, в якому здійснюється доказова діяльність, є: належність доказів; допустимість доказів; обов'язковість доказування; вільна оцінка доказів.

Список використаних джерел:

1. *Решетникова И.В.* Доказывание в гражданском процессе: учеб.-практ. пособ. для магистров / И.В. Решетникова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2013. – 527 с.
2. *Нахова Е.А.* Процессуальные новеллы доказательственного права в гражданском и арбитражном судопроизводстве / Е.А. Нахова // Вестник Санкт-Петербургской юридической академии. – 2011. – № 2 (10). – С. 36–45.

3. *Деркач Т.В.* Частное и публичное право как парные юридические категории: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Т.В. Деркач. – Саратов, 2011. – 22 с.
4. *Таранова Т.С.* Доказательственное право как элемент системы права / Т.С. Таранова // Університетські наукові записки. – 2007. – № 2 (22). – С. 178–184.
5. *Андрійцю В.Д.* Доказово право як підгалузь цивільного процесуального права / В.Д. Андрійцю // Університетські наукові записки. – 2013. – № 3 (47). – С. 191–196.
6. *Артемюва Д.И.* Теория судебных доказательств и доказывания: учеб. пособ. / Д.И. Артемюва, Г.В. Молева, А.А. Фомин; под. общ. ред. А.А. Фомина. – Пенза: Пензенский государственный университет, 2012. – 340 с.
7. *Киримова Е.А.* Правовой институт: теоретико-правовое исследование: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Е.А. Киримова. – Саратов, 1998. – 23 с.
8. Загальна теорія держави і права: [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – 584 с.
9. *Скакун О.Ф.* Теория государства и права (энциклопедический курс): учеб. для вузов / О.Ф. Скакун. – Х.: Эспада, 2005. – 840 с.
10. *Медведев И.Г.* Письменные доказательства в частном праве России и Франции / И.Г. Медведев. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 407 с.
11. *Фокина М.А.* Механизм доказывания по гражданским делам: дисс. ... доктора юрид. наук: 12.00.15 / Фокина Марина Анатольевна. – М., 2011. – 612 с.
12. *Осокина Г.Л.* Некоторые вопросы доказательственного права (дискуссионные аспекты) / Г.Л. Осокина // Вестник Томского государственного университета права. – 2011. – № 2. – С. 80–84.
13. *Нахова Е.А.* К вопросу о принципах доказательственного права в гражданском судопроизводстве / Е.А. Нахова // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2010. – № 6 (76). – С. 134–136.
14. *Таранова Т.С.* К вопросу о принципах доказывания в гражданском судопроизводстве (на примере Республики Беларусь) / Т.С. Таранова // Університетські наукові записки. – 2006. – № 3–4 (19–20). – С. 139–148.
15. *Фурса С.Я.* Докази і доказування у цивільному процесі: наук.-практ. посіб. / С.Я. Фурса, Т.В. Цюра. – К.: Видавець Фурса С.Я., КНТ. – 2005. – 256 с. – (Серія: Процесуальні науки).

Анна ШТЕФАН

ПРИНЦИПИ ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Статтю присвячено дослідженню правової природи доказового права та принципів доказування у цивільному процесі. Розглянуто поняття правового інституту та підгалузі права. Зроблено висновок, що доказове право не належить до жодної з цих категорій. Запропоновано авторський підхід до визначення складу принципів доказування.

Ключові слова: доказове право; принципи доказового права; принципи доказування.

Анна ШТЕФАН

ПРИНЦИПЫ ДОКАЗЫВАНИЯ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

Статья посвящена исследованию правовой природы доказательственного права и принципов доказывания в гражданском процессе. Рассмотрены понятия правового института и подотрасли права. Сделан вывод о том, что доказательственное право не принадлежит ни к одной из этих категорий. Предложен авторский подход к определению состава принципов доказывания.

Ключевые слова: доказательственное право; принципы доказательственного права; принципы доказывания.

PRINCIPLES OF PROOF IN CIVIL PROCEEDINGS

The article deals with the legal nature of evidence law and principles of proof in civil proceedings. The author investigates the legal institution and the part of the branch of procedural law and concludes that evidence law doesn't belong to any of these categories. Also the author offers her approach to the determination of principles of proof.

Keywords: evidence law; principles of evidence law; principles of proof.

